

**КИЄВО-РУСЬКА СПАДЩИНА
В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ
ПОЧАТКУ ХІХ ст.**

“Довга історія” України

Київська Русь померла, не залишивши заповіту і не впорядкувавши справ. Померла, коли справи були в найгіршому стані, а майно саме описували для конфіскації. Добрі люди розтягли те, що лишалося, та й зажили собі, безжурно промотуючи рештки колись чималих маєтностей. Спадкоємці з'явилися пізніше, із сумнівними паперами і непевного ступеня родства із небіжчиком. Як завжди буває в подібних випадках, з'ясування прав перетворилося на довгу тяжбу між претендентами. Не бракувало взаємних звинувачень у самозванстві, апеляцій до крові, землі, особливої любові до померлого. Поки тривав процес, маєток перетворився на руїни. Та саме наспіла мода на руїни.

Україна успадкувала фізичні рештки маєтку, Росія — документи на володіння ними. Від кінця ХІХ ст. між двома історіографіями триває спір, чий претензії на “києво-руську” спадщину переважні, яке право спадкоємства обрати — “землі” чи “крові”.

У популярній ідеології українства боротьба за “києво-руську спадщину” набула гіпертрофованого значення осягнення “початків”. Варто, однак, пам'ятати, що ця спадщина — свого роду аналог “скарбу Полуботка” чи “бібліотеки Ярослава Мудрого”. Вона віртуальна, уявна. Навіть вигравши права на цей спадок, ніколи ним не скористаєшся, як ніколи не витратиш шеляга з мільйонів гетьмана й ніколи не розгорнеш книжки із бібліотеки князя. Спадщина існує лише в уяві.

З точки зору дисциплінарної історії Русі суперечка не має смислу. Історія взагалі не здатна — попри усі сподівання — “в науковий спосіб” вирішувати таким чином поставлені питання. Вони важливі для ідеології. Історія може простежити, як спір зародився, з чого він виник і як він розвивався, які відповіді пропонувалися в різні часи. Ця історія, однак, не “Київської Русі” — середньовічної держави, що існувала в ІХ—ХІІІ ст., а історія ХІХ ст.

Українська історія виникала на рубежі ХІХ—ХХ ст. буквально в темпі виходу в світ чергових томів “Історії України-Русі” М. Грушевського. Ця монументальна праця стала для української історії тим, що в англо-американській історіографії нині прийнято називати *master narrative*,¹ тобто викладом, що окреслює границі компетенції цієї історії — хронологічні, географічні, події, а та-

кож усталює смисл і значення специфічно українського історичного досвіду. Будь-який загальний нарис української історії, що з'являвся після Грушевського, так чи інакше брав до уваги запропоновану істориком “схему”, навіть якщо намагався переглянути ті чи інші частковості. “Схема” — термін самого Грушевського. Створення для української історії “раціональної схеми” він вважав одним із найбільших своїх досягнень, і з відстані в майже століття здається, що так воно й є насправді.

Проект Грушевського передбачав не просто написання сучасного типу історії, а специфічно *національної* історії. Створення національної історії українців мусило не просто заповнити наукову прогалину — відсутність систематичного викладу їхнього минулого, але й стати свого роду важливою культурною і політичною заявою, зробленою від імені українців. Подібна заява й самим Грушевським, і людьми його покоління розглядалася як суттєвий фактор, що дозволяв точно окреслити національну фізіономію українців, а згодом і висувати від їхнього імені вимоги виразнішого політичного виокремлення².

У XIX ст. (як і в наші дні) існувало часом висловлюване вголос, а часом лише імпліцитне переконання, що наукова історія служить вмістилищем і храмом колективної пам'яті народу. Нація сприймалася як свого роду колективний індивід із відповідними рисами (що їх часто називали “національним характером”, “національною фізіономією” тощо), які вирізняють саме цю націю з-поміж решти народів. За аналогією із людським життям історію можна собі виобразити як біографію нації. Подібно до індивідуального досвіду людини, що, закарбовуючись в її пам'яті, формує унікальність і неповторність індивіда, минуле нації становить її досвід, а писана національна історія служить збереженню і трансляції національної пам'яті. Народ без написаної національної історії нагадує людину, що втратила пам'ять, а відтак, дезорієнтована й позбавлена свідомості своєї індивідуальності.

В часи, коли Грушевський розпочинав написання своєї Історії, широко побутували переконання, що український народ спіткала історична амнезія. Лише окремі епізоди своєї біографії він пам'ятає, але їхній правильний порядок ще треба встановити, а прогалини між ними — заповнити. Писання національної історії відтак ставало чимось на зразок повернення народу його справжньої пам'яті, його дійсної біографії. Національна історія мусила стати тим, що нації насправді треба було знати про своє минуле.

Епоха XIX ст. повсюдно в Європі, де раніше, де пізніше, була часом створення національних історій. Українці дещо запізнявалися порівняно із загальним рухом, але не набагато. Національна історія все ще вважалася науково серйозним проектом, технічно можливим до виконання. Вихідним пунктом будь-якої національної і-

торії є констатація існування нації. Нації існують у сучасності, а значить, мусили мати минуле. Відтворити таке минуле у вигляді історії не тільки можливо, але навіть доцільно з наукової точки зору. Єдина проблема при цьому — знайти такий вихідний пункт. Іншими словами, “наукова” національна історія являє собою легітимний проект лише в разі, коли існує загальна згода щодо самого факту існування нації. У разі ж, коли таке існування не очевидне або сумнівне, національну історію звинувачують у політичній упередженості чи ідеологічності. “Науковою” може бути історія нації, щодо існування якої не існує найменших сумнівів. Як недвозначно з’ясувати, чи дійсно існує нація? Жодних каталогів навіть у ХІХ ст. не існувало. Існували, втім, політичні карти й традиційні уявлення, які — з незначними варіаціями — дозволяли побачити, хто існує на карті, а хто ні. Якщо неможливо було вказати місце на карті, національна історія ставала ідеологічно сумнівним і науково неспроможним проектом. Саме з такою ситуацією довелося зіткнутися Грушевському. Коли історик розпочинав свої наукові заняття, питання, чи становлять українці виразну і окрему націю, все ще дебатувалося й зовсім не було предметом консенсусу.

Авторам національних історій, у ХІХ ст. так само, як і нині, може здаватися, що вони лише відтворюють справжнє минуле колективів, чії назви ставлять у заголовок своєї праці. Насправді вони пишуть історію *від імені* цих колективів (такий мандат, зрозуміло, рідко хто одержує на референдумі, як правило, місія ця самопроголошена, й вдячна нація *ex post facto* освячує ту зі спроб, що виявилася вдалою). Національні історії мають ту особливість, що — всупереч хронологічному викладові подій “з найдавніших часів” — конструюються ретроспективно. Вони пишуться “вперед до майбутнього”, але тільки тому, що історик вже попередньо подумки пройшов шлях “назад до минулого”.

Чи здатна історія за такої процедури знайти “початки”? Коли мандрівник стоїть біля гирла великої річки, він не сумнівається, що, маючи кінець, вона мусить мати й початок. Відкриття витoku здається лише справою технічною — правильно організованої експедиції. Та, піднімаючись річкою вгору, мандрівник з’ясовує, що географія не є самоочевидною. Перша ж ліпша притока ставить його перед вибором: що вважати головним руслом? Що більше розгалужень зустрічає мандрівник, то більшу кількість дилем йому доводиться вирішувати: звернути праворуч чи ліворуч? Що ближче до витоків, то вибір стає рівноціннішим, і мандрівник, зрештою, проголошує головним руслом саме те, яке обрав. Ті, якими знехтував, він називає другорядними притоками. Визначення витoku стає справою не фактичної географії, а суб’єктивного рішення й суспільної конвенції. (Ця ситуація не цілком уявна — саме так було з експедиціями до верхів’їв Нілу чи Амазонки).

Бенедикт Андерсон порівнював національні наративи із біографією людини: “Нації... не мають точно встановлених народжень, а їхня смерть, якщо така й трапляється, рідко коли буває природньою. Оскільки тут немає Творця, біографію нації неможливо написати в біблейському стилі, як довгий ланцюжок народжень, що розгортаються в часі. Єдиною альтернативою стає представити її всупереч плину часу — до Пекінської людини, Яванської людини, короля Артура, куди б ліхтар археолога не докинув спалах свого світла. Всупереч природній генеалогії тут сучасне породжує минуле: Друга світова війна народжує Першу, із Седану виростає Аустерліц, предком Варшавського повстання стає держава Ізраїль”³.

Повторимось: вихідним пунктом національних історій є не давнина, а сучасність. Такі наративи, отже, не є тим, чим хочуть здаватися. Історія, написана від імені сучасної нації, являє собою версію минулого, яку модерна нація хотіла б вважати своєю біографією. Національна історія, таким чином, є способом привласнення минулого — явищ, подій, імен, територій — від імені певного колективу, який усвідомлює себе як націю. Національна історія, отже, не стільки документує минуле нації, скільки творить, формує його. Для нації, саме існування якої все ще лишається предметом дебатів, наявність минулого, викладеного у формі послідовної і безперервної національної історії, служить найвагомим доказом її дійсності, “невигаданості” в сучасності.

Цю функцію національних історій, серед них й *Історії* Грушевського, дослідники з’ясували вже віддавна:

“Серед учених існує консенсус у тому, що написання національних історій було важливою частиною процесу національного відродження. Народні “будителі”, загалом, ставили собі подвійне завдання: надати своїм націям древнє й славне минуле, виправдовуючи таким чином вимоги їх автономного чи незалежного політичного існування, а також представити це минуле у науковий спосіб, щоб відповідні історії визнавалися й поважалися сусідніми націями”⁴.

Зв’язок сучасного стану нації із версією її минулого, а також і наявністю чи відсутністю певного політичного організму, який би нація могла назвати своїм, не є тільки досягненням сучасної деконструктивістської критики. По-своєму все це відчувалося вже у XIX ст. Політичний світ все ще був великою мірою поділений між старими династичними державами — Російською та Австро-Угорською імперіями в Європі, Османською імперією на Балканах та в Азії — що вели свій родовід від “старого режиму”, але й нові “національні держави” — Франція, Пруссія (Німеччина), Нідерланди — не завжди і не цілком обмежували свої території етнографією титульних націй. Було очевидно, що народів, навіть у старій Європі, існує більше, ніж існує державних утворень. Таке становище віддавна звикли пояснювати, розділивши народи на два розряди:

«історичних», тобто тих, які були творцями власної історії, сформували власні державні утворення і, як наслідок, залишили записи власної історії, і «неісторичних», на долю яких випало існувати під парасолом історичних націй, а свою участь у великій драмі людства обмежувати непомітною для ока історії участю в діях інших народів⁵. Хоча обидва розряди вимагали національних історій, і в цьому відношенні національні історії «історичних націй» є такою ж фікцією, як і історії «неісторичних», за першими стояла традиція і усталеність. Письменники їхньої історії могли апелювати до якихось вже існуючих наративів. Їхні схеми не здавалися цілковито новими й нечуваними. Традиція надавала їм легітимності й забезпечувала те, що «новим» історіям ще лише належало довести — їхню «науковість» і, отже, прийнятність.

Відповідно до розподілу на «історичні» та «неісторичні» нації, розподілилися й науки, що їх вивчали. Історія (яка навіть у ХІХ ст. була ще переважно подієвою, орієнтованою на оповіді про «видимі» для історії акти — походи, битви, законодавчі акти, народні повстання тощо) займалася історичними народами, бо саме вони були «видимі» для неї. Неісторичні було віддано наукам описовим, взорованим на природничо-науковій дисципліні — антропології, етнографії, фольклористиці. Від тихого, бездержавного й позаісторичного буття таких народів не лишається історичних записів. Їх непомітне існування може бути встановлене лише під збільшувальним склом спеціальної уваги науковця. Такі народи можна спостерігати, описувати їх звичаї й одяг, складати словники їхніх говірок, підраховувати їх демографію. Словом, такі народи можна досліджувати подібно до об'єктів живої природи й за допомогою методів, вже від середини ХVІІІ ст. успішно випробуваних на вивченні натурального світу.

Для історика класифікаторські й описові дисципліни мають одну серйозну ваду — вони за означенням позбавлені історичного виміру. Спостереження і описи робляться тут і зараз. Вони фіксують нинішній стан і практично нічого не промовляють про попередні стани досліджуваного об'єкту. Разом з тим вони демонструють одну дуже важливу річ — розмаїтість народів значно більша, ніж кількість «історичних» націй. Будь-яка етнографічна група, зрештою, володіє більшістю ознак із того списку, за яким звично визначають націю: власною мовою, власними манерами, власним характером тощо. Двох речей бракує: державної організації та історії. Коли перше — поза силами історика, то надолужити брак другої — цілком в його компетенції.

Пост-гердерівське «відкриття народу» романтизмом відкрило його, власне, в кожній нації. Виявилось, що всередині «історичних» націй існує доти майже непомічений «народ» (із його «народними»

піснями, “народними” звичаями, “народною” мовою, “народним” одягом), який нічим практично не відрізняється від “неісторичних” націй. Цей “народ” кількісно становить більшу частину нації й поступово, але все більш настійливо починає сприйматися як її невід’ємна частина.

“Для багатьох інтелектуалів, особливо в кінці XVIII ст., народ був цікавий через екзотичний спосіб життя; навпаки, на початку XIX ст. виникає культ “народу”: інтелектуали ототожнюють себе з ним та намагаються імітувати його. Як сказав 1818 р. Адам Чарноцький, “Ми мусимо йти в народ, заходити до його хиж під стріхами, брати участь у його святах, роботі й розвагах. У диму, що здіймається над його хатами, все ще чути відлуння древніх обрядів, все ще чути давні пісні”⁶.

Таке відкриття знищувало метафізичну прірву між двома розрядами народів, а в перспективі обіцяло й зовсім звести дистанцію до мінімуму. Виявлялося, що “історичні” та “неісторичні” народи розрізняються лише їхнім місцем на шкалі висхідного процесу цивілізації. Прогрес неодмінно мусить заторкнути усі без винятку народи, навіть ті, що з якихось причин ще не звідали його благотворних плодів. Написання історії “неісторичної” нації ставало принципово можливим.

“Відкриття народу”, крім того, ствердило в свідомості вченої публіки одне важливе переконання — народи є “древніми”. “Народ”, який з точки зору освічених класів перебував у стані примітивного пасторального життя, був частиною не стільки цивілізації, скільки природи. “Народна культура”, яку почали вивчати західні інтелектуали, поставала як “залишки” того початкового стану, в якому перебувало все людство на зорі його історії. Вона, отже, не була підвладна змінам, що їх накладала на “високу” культуру цивілізація, залишаючись від початку часів у своїй чарівній примітивності. “Народна культура” уявлялася незмінною, статичною, як і природне оточення “народу”, і в цьому значенні викликала аналогії із світом натурального. Клод Форель, французький учений, перекладач і видавець народних поезій модерних греків (його збірку перекладе 1825 р. М. Гнедич⁷), порівнював народні пісні із горами й річками, вживаючи термін “*poésie de la nature*”⁸. Словом, “Відкриття народу було частиною загального руху культурного примітивізму, в якому древнє, віддалене й “народне” були прирівняні одне до одного. Не варто дивуватися, що Руссо виявляв смак до народних пісень, які знаходив зворушливими через їхню простоту, наївність та архаїку — адже Руссо був великим речником культурного примітивізму свого покоління. Культ “народу” виріс із пасторальної традиції. Цей рух був також реакцією проти Просвітництва, уособленого Вольтером, проти його елітаризму, проти його відкидання традиції, проти піднесення ним “розуму”⁹.

Як “природа”, що існувала “завжди”, в принципі не має початку, так і “народ”, її частина, перебуває в тому ж стані, в якому він

перебував з незапам'ятних часів, а його "початки" губляться в тумані віків. З цієї точки зору ставало неважливо, історичний цей народ чи ні. Усі народи, виявляється, більш-менш однаково "древні", й у цьому сенсі "історичні", хоча історія деяких із них залишилася, як наполягав Гердер, тільки в народних "піснях" і "поезії". Початки усіх народів лежать у однаковій примітивній стадії. Отже, писання історії "недержавного", "неісторичного" народу можна розпочинати з тих самих "найдавніших часів", як і історію народу історичного.

"Відкриття народу" виявилось інтимно пов'язане з ще одним феноменом, важливим для нашої теми, — піднесенням націоналізму. Повсюдно в Європі початку ХІХ ст. ентузіазм до народної поезії живився лише частково суто науковими міркуваннями. Чи не важливішими були сантименти національного порядку. Засноване 1811 року шведське "Готичне товариство", яке ставило собі за мету відродження "готичних" чеснот народу, а члени його читали на своїх зібраннях "древні" шведські балади, виникло у відповідь на шок від недавньої (1809) втрати на користь Росії Фінляндії. У самій Фінляндії її новий статус провінції Російської імперії створював атмосферу, в якій розшуки за народною поезією стають покликанням молодих ентузіастів на зразок Еліаса Ленрота, збирача й видавця "Калевали" (1835, 1849)¹⁰. Збірка новогрецьких народних пісень Фореля стала реакцією на антиосманське повстання 1821 р.¹¹ Шотландці, поляки, серби реагували на втрату політичних свобод у схожий спосіб: одинаки-ентузіасти чи спеціально влаштовані товариства заходжувалися збирати, видавати й пропагувати народну поезію. Поезія, варто пам'ятати, все ще вважалася найвищим виявом індивідуального чи колективного духу, чистим дистиллятом народного генія. Народи, яким бракувало звичних атрибутів "цивілізації", могли успішно компенсувати їх відсутність, продемонструвавши світові (і собі!) вершини власної народної культури.

"Відкриття народної культури великою мірою стало наслідком низки "народницьких" рухів до відродження традиційної культури з боку суспільств, що потрапили під іноземне панування. Народні пісні здатні були пробудити почуття солідарності у розпорозеному населенні, якому бракувало традиційних національних інституцій"¹².

Отже, у другій половині ХІХ ст. в історика з'являлися не тільки технічні засоби для писання нового типу історії — історії "народу", у нього виникали серйозні спонуки морального й ідеологічного плану писати саме таку історію. Історія народу могла віднині бути представлена «в науковий спосіб», а в чомусь здатна була претендувати навіть на більшу методологічну модерність, ніж історії традиційні. Її наукова легітимність могла вже бути підтвердженою залученням новітніх дисциплін: антропології, етнографії, порівняльного мовознавства. Традиційні історії могли асоціюватися із кон-

серватизмом, навіть реакцією. Історії, написані від імені народу — з ліберальним вибором. З другої половини XIX ст. вони стають не тільки науково респектабельним заняттям, за ними з’являється моральний авторитет народництва та націоналізму.

* * *

Михайло Грушевський може служити чи не архетипним “національним істориком”. Російський гімназист у Тифлісі, російськомовний і російськокультурний, він відкриває для себе світ українства завдяки випадковим українським журналам, які згодом починає передплачувати. Специфічне коло читання (а тогочасні українські видання заповнені публікаціями народних пісень, дум, але також й інтелігентськими імітаціями народної творчості, оповіданнями з “народного життя” тощо) стає для молодого чоловіка джерелом мало не релігійного одкровення: він відкриває для себе існування українського народу і свою належність до нього. Початково “літературне” відкриття “народу” закріплюється ще одним архетипним засобом: подорожами і спостереженнями над “народом”. Своєю індивідуальною біографією Грушевський буквально відтворив шлях європейського “відкриття народу”.

Формування Грушевського як історика відбулося в київському університеті св. Володимира, де він перебував під впливом Володимира Антоновича й сприйняв чимало від методичних та ідеологічних переконань свого ментора. 1894 р. двадцятивосьмилітній магістр російської історії Грушевський одержав кафедру в австро-угорському університеті у Львові. Нова ситуація, в якій опинився Грушевський у Галичині, з її виразнішими напруженнями між етнічними групами, атмосфера Львівського університету, де Грушевський представляв сумнівну дисципліну історії соціально й культурно другорядного народу, загострювала відчуття ідентичності й посилювала покликання служити цьому народу академічною працею. До зовнішніх обставин додавалися й особисті невпевненості: молодий вік і брак відповідного вченого ступеня (за статутом російських університетів для професорського звання необхідно було мати ступінь доктора історії). Систематична історія українців, написана у відповідний науковий спосіб, мала легітимізувати й дисципліну, яку представляв Грушевський, і його особисту позицію в академічному середовищі, й народ, від імені якого він виступав.

Перший том “Історії України-Русі” вийшов друком наприкінці 1898 р. Принципи, на яких засновувалася його Історія, Грушевський виклав ще у своїй інаугураційній промові 1894 р., а згодом розвивав в університетських лекціях. Уже тут він наполягав на тому, що українці, подібно до решти народів, ведуть свою історію з найдавніших часів, а цю претензію підкріплював необхідністю залу-

чення досягнень новітніх дисциплін — від антропології до лінгвістики.

“Історія” Грушевського цікава тим, що не приховує способу, в який її було сконструйовано, а також ідеологічних засад, на яких стояв її фундамент. Це тепер “Вступні замітки”, що їх Грушевський вважав за потрібне подати на початку першого тому, виглядають як ідеологічний маніфест. Коли історик їх писав, йому могло здаватися, що він, як і належить кожному вченому, що впроваджує до обігу нову дисципліну, просто обговорює свої суто методологічного роду засади. “Вступні замітки” — дуже промовистий текст. Він доводить, що національний історик спершу конструює в голові образ нації, а вже тоді добирає для неї відповідну історію. Як ми б і очікували, Грушевський починає із констатації існування українського народу:

“Ця праця має подати образ історичного розвитку життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується *те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу* [виділено мною — *О.Т.*]”¹³.

Зауважимо, втім, несподівано коректні формулювання, в яких Грушевський намагається сформулювати свою думку. Видно, самому автору нелегко було окреслити точний силует тієї, за його словами, “етнографічної маси без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені”, чію історію він збирався початково вмістити в три томи, згодом розширив свій план до п’яти—шести томів, потім восьми, а після дев’ятого вже навіть не намагався точно передбачити їх кількість.

Нація, отже, мусила стати вихідним пунктом написання її історії. Але саме з точним і науково виміченим окресленням того, що саме становить собою український народ, були суттєві проблеми. Справді, навіть переконаному українофілу досить важко було наприкінці ХІХ ст. в точних термінах сказати, що ж таке українці. Ті “етнографічно-політичні групи”, що їх люди кола Грушевського “мислили під назвою” українського народу, проживали в трьох державах двох імператорів, ходили в церкви двох християнських конфесій, залюднювали надзвичайно розмаїту територію, яка не становила собою жодної кліматичної, ландшафтної чи географічної цілісності. Території Грушевський приділяє шість повних сторінок, більше, ніж будь-яким іншим характеристикам українців. Але такий детальний опис гірських масивів, великих і малих річок, розлогих степів, непрохідних лісів, морського узбережжя покликаний створити в уяві читача візуальний образ простору, на якому “збитою масою сидить українська людність”. Схоплена з висоти пташиного польоту в єдиному погляді, територія — чим би вона не була насправді — набуває цілісності як образ, як враження, як яскрава картина.

Ця “етнографічна маса” говорила низкою діалектів, лінгвістична дистанція між якими часом була така, що сам Грушевський зму-

шений був балансувати на краю леза, намагаючись обговорювати це питання:

“Чи будемо називати українську мову язиком чи “наріччям”, однаково треба признати, що українські говори складаються в певну язикову цілість, яка в граничних говорах, вправді, зближається до сусідніх слов’янських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від цих сусідніх і найбільш зближених слов’янських мов дуже помітно...”¹⁴.

У стилі часу Грушевський відзначав расові й психічні риси українців, відмінні від тих, що виявляють сусідні народи, і саме ці речі найочевидніше, на його думку, об’єднували українців і протиставляли їх навколишнім народам:

“Відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними — в будові тіла і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній. Ці психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність — довгий процес розвою, зовсім виразно зв’язують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою”¹⁵.

Навряд чи сьогодні антрополог наважився б так рішуче об’єднати спільною “будовою тіла” карпатських гуцулів та жителів Слобожанщини, навряд чи сучасний етнограф настільки безапеляційно ствердив би єдність їх матеріальної культури. Та й сам Грушевський, очевидно, в дійсності не був таким наївним. У наведеній цитаті впадає в око, що — як і у випадку із “українськими” діалектами — Грушевський окреслює границі своєї уявної нації за принципом несхожості межових етнографічних груп до вже сформованих сусідніх націй і мов. Обходячи територію по колу, він демонструє, що та чи та “людність” не є поляками, росіянами, мадярами і т.д. Але чому саме різноманітна “людність” всередині таким чином окресленого кола мусить складати собою одну націю, а не, скажімо, дві чи чотири, з обговорення Грушевського неочевидно.

Педалювання спільності расового й етнографічного типу, а також спільності лінгвістичної, втім, зовсім не випадкове у Грушевського. Усе це феномени специфічно “народні” і, як такі, належать до “давнини” (“мають за собою більше або менше поважну історичну давність”). Вони, отже, вказують на спільність походження, яка — всупереч нинішній розмаїтості — мусить об’єднувати в якійсь точніш не окресленій глибині віків.

Крім іншого, расові теорії, антропологія, лінгвістика — все це дисципліни, в яких історична наука часів позитивізму вбачала свій порятунок від “літератури”, своє майбутнє як точного, наукового

знання. Порівняльне мовознавство в другій половині ХІХ ст. робило вражаючі успіхи: класифікувало мови на групи, встановлювало взаємини між ними і навіть — що для історика було особливо цінним — реконструювало давні стани сучасних мов. Порівняльне мовознавство засновувалося на припущенні, що сучасна діалектна та мовна різноманітність є наслідком тривалого розвитку мов. Сучасні мови групуються за принципом спорідненості у великі “сім’ї”. Коли так, то мови, очевидно, розвинулися із спільного “предка”. Так виникає ідея “праслов’янської мови”, “індоєвропейської мови” тощо. Виникає можливість намалювати “генеалогічне древо” сучасних мов, вказуючи їхніх “батьків” у минулому. Мовна спільність у позитивістично налаштованій історіографії була ототожнена із “народом”, а той, у свою чергу, явно чи ні сприймався як біологічна популяція людей. Можливість уявити собі еволюцію мов (а отже, їхніх носіїв — біологічні популяції людей) вражала своєю науковістю, крім іншого, й тому, що на диво точно — за манерою мислення — нагадувала новітнє вчення про розвиток тваринного світу: еволюційну теорію Дарвіна. Останній також твердив, що видима різноманітність тваринного й рослинного світу є наслідком тривалої еволюції від спільних предків.

Зв’язок уявлень про расові, лінгвістичні та еволюціоністські теорії ХІХ ст. із способом уявлювання нації відзначає Ерік Хобсбаум:

“Приблизно у другій половині ХІХ ст. націоналізм надзвичайно посилювався на практиці за рахунок все зростаючої географічної міграції народів, а в теорії — завдяки трансформації поняття “раси”, центрального концепту науки ХІХ ст. З одного боку, здавна встановлений поділ людства на декілька “рас”, розрізняваних за кольором шкіри, тепер було розвинуто до цілого набору “расових” відмінностей між людьми з приблизно однаковою “блідою” шкірою, таких як “арійці” чи “семіти”, або ж “арійський”, “нордичний”, “альпійський” та “середземноморський” типи. З іншого боку, еволюційна теорія Дарвіна, супроводжена тим, що пізніше стало відоме як генетика, надала расизмові щось на зразок потужного набору “наукових” підстав для відторгнення чи навіть, як з’ясувалося, вилучення і вбивства “чужинців”.

Зв’язок між расизмом та націоналізмом очевидний. “Расу” й мову надто легко плутали, як у випадку “арійців” та “семітів”. Це обурювало скрупульозних вчених, як, наприклад, Макс Мюллер, який вказував, що “расу”, концепцію генетичну, не можна виводити із мови, яка не є спадковою”¹⁶.

Як з’ясовують нині історики науки, обидві теорії — лінгвістична та еволюційна — своїм стилем мислення завдячують дисципліні *генеалогії* з її образом родинного древа й походження від спільного

предка. Запозичена із генеалогії до “твердих наук” метафора *генеалогічного древа* стала основою розуміння змін у часі лінгвістичних чи біологічних явищ¹⁷.

Для історика, який вибудовує “довгу” історію народу, це стало неоціненним подарунком. Ідея повільної еволюції принципово знімала проблему переривів у історії. Якщо минуле народів та їх мов можна уявляти у вигляді безкінечного генеалогічного древа, де кожному сучасному народу можна вказати його предка, а кожному предкові — його прапредка, історик опиняється із готовим континуїтетом в руках. Біологічна й мовна еволюція народу, власне, й забезпечує те, що Грушевський називав *тяглість* — тобто безперервність тривання історії й спадкоємність її “періодів”. “Святий Грааль” української історії було знайдено.

В історії українців, вважає Грушевський, неможливо прослідкувати континуїтет (“тяглість”) політичних інституцій, і історик, який фокусує свою увагу на цих звичних для дисципліни предметах, впадає в помилку, будучи нездатним розгледіти українську історію. Такий історик буде відкривати для себе українців лише спорадично, в тих чи інших епізодах історії російської чи польської. Між тим українці таки існували (тобто сучасний “український народ” мав своїх біологічних предків), і їхню історію можна написати, якщо тільки покласти в її основу інші принципи. Історик мусить слідкувати майже виключно за “соціальним і культурним процесом”. Саме це, на думку Грушевського, надає українській історії необхідної “тяглості”:

“Соціальний і культурний процес становить... ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флуктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та в’яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати”¹⁸.

Отже, держави народжуються і зникають, великі історичні катастрофи накочуються і відходять, ламаючи все на своєму шляху, а “соціальний процес” невпинно пряде свою нитку “тяглості”. Вітер історії шумить у кронах столітніх дерев, пригинаючи й ламаючи їх, а в темному підліску панує тиша й спокій. Буревій проноситься над головами народу, не будучи в стані порушити його віковичного плину життя.

Таким чином, історик мусить дослухатися не до могутнього шуму в кроні, а до тихого шарудіння на землі. Яким чином, однак, визначити, який із “соціальних” чи “культурних” процесів VIII чи, наприклад, XIV ст. історика вважати саме українським? Адже, як зазначав і сам Грушевський, цей народ протягом своєї історії міняв свої просторові характеристики, і навіть його справжня назва — неочевидна. Відповідь ми вже знаємо: треба ретроспективно прослідкувати попередні стадії тих “етнографічних груп”, які сучасний

історик “мислить собі під назвою українців”: Соціальний і культурний процес “визначає нам провідну дорогу *від наших часів* [виділено мною — *О.Т.*] до найдальших історичних і навіть передісторичних, наскільки вони починають піддаватися досліді, слідженню їх еволюції”¹⁹.

Таким чином історик одержує дві крайні точки своєї історії — сучасну йому націю та “найдальші передісторичні часи”. Цю останню, звичайно, забезпечують новітні в часи Грушевського дисципліни: археологія і, ще більшою мірою, лінгвістика. За означенням, ці дисципліни постачають глибоку, може, найглибшу древність: “Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти ІV вік по р.х., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов’янської групи; його життя не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного життя. Порівняне язикознавство слідить їх по язиковому запасу, а пізніші історичні й археологічні дані допомагають контролювати його виводи і доповнюють в цілім ряді пунктів”²⁰.

Між двома точками можна провести лише одну пряму.

* * *

Найбільшою проблемою, яка поставала перед Грушевським, було питання києво-руської спадщини як частини історичного досвіду українців. Із схеми Грушевського, яка визнавала “дві великі творчі сили в житті кожного народу — народність і територію”²¹, виходило б, що Київська Русь є частиною історії українців, адже ні територія, ні народність з тих пір не поміняли свого місця. Саме на території, в часи Грушевського зайнятій українцями, точилися головні події києво-руської історії.

Проблема, однак, полягала в тому, що Київська Русь на момент створення Грушевським його схеми була вже віддавна й наміцно освоєною іншою історіографічною традицією — великоруською. Це великоруська історія, канонізована великими наративами Карамзіна, Соловйова, Ключевського, розпочинала виклад своїх найдавніших подій з перших київських князів; розташовувала свій “історичний простір” на “Півдні” — навколо Києва, Чернігова, Переяслава, щоб лише в післямонгольські часи пересунути фокус на північ, на територію майбутньої Московської держави, і до середини ХVІІ ст. не згадувати про колиску своєї історії.

Грушевський не любив публікувати наукові статті, віддаючи перевагу більшим жанрам історичного письма — книжкам і багатотомним історіям. Цій проблемі він присвятив спеціальну статтю, що, очевидно, мусило свідчити про значення, якого історик надавав розв’язанню проблеми Київської Русі в загальній будові своєї схеми.

Стаття називалася “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, її опублікувала (українською мовою!) Імператорська Академія наук у 1904 р. у першому випуску збірника “Статті по славянознавству”²². Ідеї, викладені в статті, на той час вже не були чимось цілковито новим: схожі думки історик розвивав ще у своїй інаугураційній лекції 1894 р. (тоді ж опублікованій), а також у відповідних томах “Історії України-Русі”, що вже побачили світ. Не була критика “великого нарративу” російської історії абсолютно несподіваною і для російської науки: перед Грушевським на диво схожі ідеї розвивав Павло Мілюков, чия книжка побачила світ у 1897 році²³. Для Грушевського, однак, важливим було представити український виклик домінуючому розумінню Київської Русі і при тому зробити це саме в російському виданні²⁴.

Грушевський наполягав, що схема ранньої російської історії, де переважно вміщували Київську Русь, є не науковою, а “традиційною”. Тобто така схема виникла не з наукового дослідження минулого, а була успадкована новітньою історіографією від давніх літописців. В її основі лежала генеалогічна легенда — великі князі володимирські й московські виводили початки свого роду від київських князів. Історія однієї із гілок Рюриковичів була літописцями ототожнена з історією держави, та, зрозуміла річ, з історією взагалі, це й створило канву літописної оповіді. Йдучи за цією канвою, російські історики розпочинали свій виклад від утворення Київської держави, потім переміщували увагу у Володимир, з нього — у Москву. Так виникли великі “періоди” російської історії.

“Династичну” історію Грушевський безпідставно вважав застарілою і ненауковою. “Раціональна” історія мусить бути історією національною і починатися тоді, коли з’являється відповідний народ.

Дані мовознавства й антропології, як ми уже знаємо, підказували Грушевському, що український народ має право виводити свої початки від “найдальших історичних і навіть передісторичних” часів. Отже, українська історія мусить бути “довшою”, ніж загальноприйнято. З великоруським народом, навпаки, Грушевський не міг знайти жодних даних, які б сягали глибше за XI—XII ст., коли інтенсивно відбувалася колонізація Північно-Східної Русі. Саме там і тоді шляхом “метисації” із місцевими фіно-угорськими племенами виробився антропологічний тип великоросів. Отже, великоруська історія, не виправдано “довга”, мусить бути суттєво скорочена. Період Київський має бути від’єднаний від неї і включений до історії української. У згаданій статті історик пропонував не тільки нову “схему” української, але й нову “схему” для російської історії. Остання виявлялася не більш, ніж пізнім відгалуженням від української.

У ефекті Грушевському вдалося цілковито перекомпонувати звичне доти уявлення про історію Київської Русі. Слов’янська ко-

лонізація Східної Європи, виникнення Київської держави, її розквіт в ХІ—ХІІ і падіння в середині ХІІІ ст. — все це були “періоди” української історії. З падінням Києва його традиції перейшли не до Володимиро-Суздальської Русі, а до Галицько-Волинської держави, з неї — до Великого князівства Литовського, яке вже напругу з’єднувало із часами козацькими. Українці виявлялися не тільки безпосередніми творцями блискучої епохи Київської Русі, але й натуральними спадкоємцями її спадщини. Варто, однак, зазначити, що, вишиковуючи “періоди” на свій лад, Грушевський також підпав під вплив “традиційної схеми”, а саме Галицько-Волинського літопису.

Споряджена слов’янською “передісторією” та періодом Київської Русі українська історія, на думку Грушевського, набувала свого природного початку й своєї нормальної протяжності. Національна історія за означенням мусить бути “довгою”. Історик був цілком свідомий зв’язку між “довгою історією” та піднесенням національної свідомості. Готуючи передмову до нового, вже третього, видання “Історії України-Русі” 1913 р., він зазначав: “Відживає [тобто відроджується — *О.Т.*] свідомість і активність суспільності, відживають традиції. Розуміння української історії як одної тяглої і неперервної цілості, що йде від початків або й з поза початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестає й чужим здаватися чимсь дивним і єретичним, як здавалося воно десять літ тому, коли починала виходити ця праця. ...Мабуть, не мине ще повних десяти літ, а конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над цим задуматися) ото вклеювання українських епізодів в традиційну схему “государства Российского”²⁵.

За збігом десять років минало саме 1923 р., коли Грушевський вів переговори про повернення в Україну, щоб очолити фактично всі історичні установи ВУАН. Новий “київський період” Грушевського, безумовно, сприяв тому, що люди, які “не мали доти нагоди”, таки задумалися над його схемою української історії. Навіть розвінчання і наступне засудження Грушевського як “буржуазного” (яким він не був) та “націоналістичного” (яким він таки був) історика не порушило вже усталеного образу української історії як “довгої” та “безперервної”. Усі наступні “Історії України” розпочинали виклад від “найдавніших часів”, а Київську Русь трактували як безумовну частину історичного досвіду українців, байдуже, що формування самих українців відносили до значно пізнішого часу.

З відстані часу стає очевидним, що “довга історія” стала найбільшим внеском Грушевського в українську культуру та ідеоло-

гію. Розмірковуючи над цим, Джон Армстронг саме Грушевському відводив почесне місце “батька українського націоналізму”, зазначаючи, що “стурбованість давнім минулим, *longue dur e*, не тільки присутня [в українській думці] усього ХХ ст., але й становить собою ядро націоналістичного аргументу... “Історія України-Русі” займає центральне місце на моїй книжковій полиці, бо являє собою найбільш вражаючий пам’ятник вичерпної документації ХІХ ст. Я цілковито некомпетентний судити, чи версія київської історії та її спадщини, представлена Грушевським, є більш “правдивою”, ніж інші версії. З антропологічної точки зору подібні запитання втрачають смисл, якщо тільки не йдеться про конструювання міфу”²⁶.

Із схемою Грушевського, отже, відбулася метаморфоза, тільки частково передбачена її творцем. “Увесте истину, и истина свободитъ вы”, — поставив історик епіграфом до першого тому. Епоха “позитивного знання” вірила, що “істина”, “правда” досягається шляхом наукового пошуку. “Наукова історія” не може бути “неістинною”. Чим більш “науково” опоряджена, тим ближче досягає вона до Істини. Це переконання автор Історії поділяв із своїми читачами, що й забезпечило, в кінцевому підсумку, успіх. Проте Дж. Армстронг зазначив: “Скільки освічених українців дійсно прочитали ці десять томів і уважно порівняли їх із, скажімо, п’ятитомною історією Росії В. О. Ключевського? Яким чином, отже, можна стверджувати, що Грушевський зіграв незамінну роль у еволюції міфу української ідентичності?”²⁷

Відповідь дослідник знаходить у припущенні, що наукова історія сама була частиною наднаціонального інтелектуального міфу дев’ятнадцятого століття, міфу про науку й науковість.

* * *

Розпочавши з “Історії України-Русі” Грушевського, ми фактично почали “з кінця” тієї історії, яку належить розказати в цьому розділі. Це історія того, як “Київську Русь” опанували російська та українська історична думка, як поступово цей період знаходив собі місце в конкурентних версіях східноєвропейської історії.

Почати з кінця корисно тому, що знання того, як все завершилося, допомагає зрозуміти, що так було не завжди. Що в українській історичній думці могли бути — і таки дійсно існували — інші варіанти вирішення цієї проблеми. Часом вони були дуже відмінні від того, який, в кінцевому підсумку, закріпився і став вважатися єдиним і вірним. Часами період Київської Русі взагалі не фігурував серед минулого українців. Тією обставиною, що сьогодні ми знаходимо його в кожному підручнику з української історії, ми завдячуємо смертній людині, а не скри-

жалям завіту. Своє нинішнє місце “Київська Русь” зайняла в будові української історії досить пізно. Відтоді “спір про київську спадщину” здається чи не найголовнішою темою для української історіографії. Часом навіть складається враження, що від того чи іншого вирішення цієї проблеми може залежати саме існування української історії. Важливо, однак, пам’ятати, що історія українців виникла й утверджувалася як окрема дисципліна без опори на “Київську Русь”. Вона довго існувала й обходилася без “Русі”, цілком задовільно вирішуючи як свої спеціальні, так і традиційно нав’язувані їй завдання: формування ідентичності, виховання патріотизму, надання осмисленості минулому.

* Тут і далі цитуватимемо мовою оригіналу, по можливості зберігаючи орфографію.